

Experimenteren met innoverende verbindingen

Halleh Ghorashi, Baukje Reitsma en Zsuzsa Kovacs
(Vrije Universiteit, sociologie)

Abstract

Het huidige tijdperk van *liquid modernity* waarin de traditionele vangnetten niet meer toereikend zijn om een gevoel van veiligheid bij de burgers te realiseren bieden lichte gemeenschappen perspectief. In dit artikel analyseren we de betekenis van een van deze lichte gemeenschappen, Meevaart (Indische buurt, Amsterdam), voor de betrokken buurtbewoners met diverse achtergronden. We laten zien hoe de aanwezigheid en actieve deelname binnen zo'n community op verschillende niveaus kan bijdragen aan diversiteitsensitieve competenties en vaardigheden die essentieel zijn in de context van groeiende polarisatie. Echter, diverse spanningen (zoals continuïteit in verandering en stabiliteit in vernieuwing) vragen om de nodige aandacht, waarbij de rol van de overheid van onmiskenbare waarde is.

Inleiding

In zijn boek *Liquid Modernity* (2000) beschrijft Bauman onze laatmoderne tijd als een tijd waarin individuele belangen allesbepalend zijn geworden. De individuele strijd voor autonomie en de bevrijding van natuurlijke macht en collectieve invloeden is zo ver doorgevoerd dat de balans met het gemeenschappelijke verstoord is. Gemeenschappelijke en publieke *issues* worden daarom vaak gereduceerd tot individuele incidenten. Hierdoor bewaken burgers bovenal hun eigen grenzen en rechten, zelfs als dit ten koste gaat van die van anderen. Dit is precies waar Tocqueville ons voor waarschuwt: "Selfishness or extreme individualism would dry up the sources of public virtues" (Tocqueville in Bauman 2000: 213).

Het oude besef dat een gemeenschap meer is dan de som der delen lijkt passé: de gemeenschap is louter de som der delen geworden, schrijft Bauman (2000). De groei van het egoïsme (met nadruk op eigen ruimte, eigen rechten, eigen portemonnee) heeft de relationele kant die het fundament van elke gemeenschap vormt, zodanig gemarginaliseerd dat mensen hun eigen belang niet meer kunnen relateren aan de grotere verbanden waar ze onderdeel van zijn. Het verlies van relationele vermogens heeft ook de consequentie dat de individuen niet meer kunnen rekenen op de gemeenschap als ze haar nodig hebben (Bauman 2013). De prijs voor de heersende gedachte dat de individuen absoluut vrij zijn in hun keuzes, is dat het individu ook eindverantwoordelijk is voor de eigen daden. Met als gevolg dat oude zekerheden of sociale vangnetten niet meer voldoen, waardoor de sociale onzekerheid groeit.

Wanneer de onzekerheid groeit en het dominante denken in de samenleving polariserend is geworden, is het ook niet verbazend dat individuen eerder afstand zoeken van elkaar dan verbindingen aangaan. Collectieve vangnetten die vervolgens door individuen gekozen worden, zijn in deze situatie vooral reactieve en homogene vangnetten die grenzen aanduiden die ons zouden moeten beschermen tegen een 'zij': *wij tegen zij* (Ghorashi & Boersma 2011). Dat brengt een tijdelijk gevoel van zekerheid met zich mee, maar op langere termijn vergroot dit onderscheid juist de maatschappelijke polarisatie, het conflict en de onzekerheid. Een duurzaam antwoord op deze polarisatie in onzekere tijden is het werken aan nieuwe verbindingen die in de huidige tijdsgeest passen. Verbindingen die van individuen *burgers* maken. Want de burger is voortdurend op zoek naar een balans tussen het eigen belang en het belang van de gemeenschap (Ghorashi 2012). In dit kader zijn er condities nodig die de verzwakte relationele capaciteit van individuen versterkt zodat ze burgerschap een verbindende inhoud kunnen geven.

Noodzaak van vitale verbindingen

De nadruk op mijn grens, mijn belang en mijn winst heeft individuen tot atomen gemaakt met een zwak verbindend vermogen. Voor het creëren van duurzame veiligheid en geborgenheid passend bij de laatmoderne samenleving hebben we verbindingen nodig die niet vanzelfsprekend zijn, maar juist om een extra investering en bepaalde *skills* vragen (Sennett 2013). Dit vooral omdat het hier gaat om verbindingen die voorbij de comfortzones gaan. Want het blijven binnen eigen comfortzones voedt de polarisatie. In onzekere en polariserende tijden is de natuurlijke neiging vreemden buiten eigen comfortzones te houden. Om het gevoel van zekerheid en veiligheid te vergroten hebben we tastbare en innoverende vormen van verbinding nodig die het contact met de ander niet bij voorbaat uitsluiten. Hierin zouden de vaak vergeten bronnen van gemeenschappelijkheid zoals zorgen en dromen over de toekomst van individuen en hun kinderen als uitgangspunt helpen. In tegenstelling tot voor de hand liggende comfortzones bieden ongebruikelijke verbindingen een nieuw perspectief om naar oplossingen te zoeken voor maatschappelijke problemen die niet bij een of andere groep horen, maar bij de samenleving als geheel. Er is dus behoefte aan nieuwe zogenaamde *light communities* of lichte gemeenschappen (in tegenstelling tot de vaste of zware gemeenschappen van vroeger) waarin individuen vanuit hun engagement met publieke vraagstukken tot elkaar komen en samen een pad willen bewandelen (zie ook Hurenkamp & Duyvendak 2008). Deze communities kunnen op diverse manieren tot stand komen, bijvoorbeeld rond het samen oplossen van gesignaleerde problemen of vanuit de behoefte aan verbinding rondom sociale vraagstukken. Ze ontstaan in de vorm van initiatieven, met het doel om lokale, specifieke, tijdelijke en ad hoc gemeenschappelijke problemen op te lossen. Hun signalering van problemen en de oplossingen komen vaak eerder dan de reactie van de lokale en nationale overheden (Brandsen et al. 2015). Lichte gemeenschappen zijn dus veranderlijk en hebben diverse samenstellingen, wat vraagt om flexibiliteit van de deelnemers en wat hun onderhandelingsvermogen beproeft (Uitermark 2014: 17). Het is van belang binnen dergelijke communities sociale competenties en vaardigheden te ontwikkelen om met deze diversiteit en veranderlijkheid om te kunnen gaan (Tonkens 2009; Verhoeven and Ham 2010). Dan zouden zulke communities als bron fungeren voor sociale creativiteit en vitaliteit waar de huidige participatiesamenleving om vraagt. De andere uitdaging is echter enige continuïteit te creëren in de verandering die een duurzaam fundament kan vormen voor maatschappelijke gelijkheid en sociale verbindingen. De rol van de overheid in deze context is niet onomstreden, maar wel belangrijk om continuïteit in verandering en stabiliteit in vernieuwing te kunnen waarborgen. Om deze rol te vervullen is een evenwichtige relatie tussen deze *light communities* en de lokale dan wel nationale overheid cruciaal. Maar deze relatie wordt vaak omschreven als problematisch doordat de terugtrekkende Nederlandse overheid, die van burgers initiatiefrijke en flexibiliteit verwacht, volgens Uitermark (2014: 23) “zichzelf ziet als star, duur en inefficiënt”. Binnen deze paradoxale context blijven *light communities* de meest werkbare verbindingsvormen van de huidige tijd, omdat ze net zo fluïde zijn als het tijdperk waarin we leven. Hun bestaansreden is afhankelijk van hun functioneren en de ruimte die ze bieden aan burgers die voor een gezamenlijke oplossing van hun dilemma's kiezen (Brandsen et al. 2015).

Een voorbeeld van zo'n community is community Meevaart in de Indische buurt. De ambitie van deze in 2012 opgerichte community is geweest om als een veilige tussenuimte voor de buurtbewoners te fungeren waarbinnen ze hun expertise, kennis en passie met elkaar kunnen delen. Met de visie dat de bewoners zelf vanuit hun diverse expertise en achtergrond als de centrale kracht en drager van deze community kunnen fungeren. De grootste uitdaging van deze community is geweest om mogelijkheden te scheppen voor het experimenteren met niet voor de hand liggende verbindingen. Het is voor te stellen dat in een sterk gepolariseerde

samenleving pogingen tot onorthodoxe verbindingen tot spanningen kunnen leiden. De kunst is dan om deze spanningen om te buigen richting vitale en betekenisvolle contacten. Ofwel, zoals een van de bewoners mooi verwoordt: “Samen cultuur maken, want dan zit je namelijk direct in de haarvaten van de samenleving”. We hebben daarom de betekenis onderzocht van deze community voor betrokken buurtbewoners. Onze specifieke focus was de betekenis te onderzoeken van participatie binnen deze community in termen van bijdrage aan de competenties van de deelnemers in relatie tot betere (arbeids)participatie in de samenleving.

Ter voorbereiding hebben de onderzoekers verschillende bijeenkomsten bijgewoond in Pakhuis de Zwijger (programmareeks Buurtcommunities) en buurtcentrum de Meevaart in Amsterdam-Oost. De Indische buurt is uitgangspunt geweest van het onderzoek met buurtcentrum de Meevaart als uitvalsbasis. Naast informele gesprekken met de buurtbewoners die naar Meevaart kwamen, zijn er vijftien diepte-interviews gevoerd met een zo divers mogelijke groep mensen. Zo is er een aantal mensen rondom de Meevaart, zowel in een meer uitvoerende als bestuurlijke rol, geïnterviewd. Daarnaast zijn betrokkenen geïnterviewd uit de Makassarplein-community, buurthuis Archipel, speeltuinvereniging Batavia en de participatiemakelaar vanuit de lokale overheid. Bovendien zijn er twee jongeren geïnterviewd die onder meer actief zijn binnen de Jongerencommunity en mensen die niet specifiek aan één community verbonden zijn maar veelal aansluiten bij verschillende projecten in de buurt. Deze interviews geven een divers beeld van de betrokkenheid in de Indische buurt en de competenties die deelnemers opdoen gedurende hun deelname.

Verworven competenties

Community Meevaart brengt groepen met diverse achtergronden bij elkaar (in termen van cultuur, religie, gender, leeftijd, klasse). Het bijzondere van de Indische buurt is dat er een veelvoud van achtergronden naast elkaar leven en Meevaart biedt deze aanwezige verscheidenheid ruimte om bij elkaar te komen en diverse niveaus van verbinding tot stand te brengen. Competenties die verder uit deze verbindingen voortvloeien zijn van diverse niveaus:

Het eerste niveau heeft te maken met het ontwikkelen van een gevoel voor diversiteit (gewenning). Het kenmerkende voor dit niveau is dat de mensen wennen aan het feit dat ze in een super-diverse omgeving een publieke ruimte delen en met elkaar socialiseren. Het feit dat diversiteit niet afgehouden wordt maar gezien wordt als onderdeel van alledaagse praktijk is belangrijk voor het ontwikkelen van het gevoel van diversiteit en het oefenen in de *taal van diversiteit* ofwel het voeren van *small talks* met mensen met diverse achtergronden. Dit gevoel is vervolgens de eerste stap richting diversiteits sensitief handelen. Want mensen die vooral met het eigen soort mensen socialiseren ontwikkelen een soort (taal)ongemak wanneer ze met mensen met andere achtergronden in gesprek komen. Een van de zeer basale competenties binnen een super-diverse samenleving is het gewend zijn met diversiteit om te gaan.

Het tweede en iets diepgaandere niveau heeft te maken met het ontwikkelen van de vaardigheid om betekenisvolle contacten aan te kunnen gaan. De fluïde eigenschap van de huidige laat-moderne tijd brengt vluchtigheid en ongeduld met zich mee. De kunst is daarom om geduldig met dit ongeduld om te kunnen gaan (Ghorashi 2014). Dat kan onder andere door te vertragen en ruimte te maken voor geduldige interacties; waarin verhalen gedeeld kunnen worden door beter te luisteren. Het vertragen beschermt ons tegen wat Eriksen (2001) ‘de tirannie van de tijd’ noemt. Door het creëren van vertraagde tussenruimtes binnen communities is het mogelijk te investeren in diepgaande gesprekken die voortgezet kunnen worden in opvolgende momenten. De combinatie van diepgang en continuïteit is hier van belang zodat het vaak vluchtige contact van mensen wat meer substantiële betekenis kan krijgen. Uit de gesprekken met de betrokkenen komen diverse punten naar voren die cruciaal

zijn voor individuele maar ook interpersoonlijke ontwikkeling en competenties die nodig zijn voor een diepgaandere vorm van contact.

Substantiële relaties

Weer mens worden

Het delen van verhalen van mensen die vaak uit geïsoleerde situaties komen blijkt cruciaal voor het herontdekken van eigen waarde. Een van de deelnemers zegt:

“Je verkeert niet alleen, maar onder soort... mensen in dezelfde positie en je ziet ook andere mensen die ook iets van hun leven hebben gemaakt. Je ziet ook rolmodellen binnen communities.”

Het zien van anderen met soortgelijke achtergronden die het wel gemaakt hebben, geeft mensen hoop dat het voor hen ook mogelijk zou kunnen zijn. Dit is vooral van belang wanneer mensen door tegenslagen en eenzaamheid het zicht op hun mogelijkheden tijdelijk kwijt zijn geraakt. Een ander zegt:

“Mensen ervaren dat ze van waarde kunnen zijn, van betekenis. Vooral voor mensen die deze positieve ervaringen normaal gesproken niet vaak ervaren in hun leven kan deze positiviteit enorm van belang zijn.”

Iemand anders deelt een ontroerend verhaal:

“Ik heb iemand een keer gehoord die zei: ‘Ik ben eindelijk mens geworden.’ Nou hij kwam vanuit de situatie dat die niet werd gezien en gewaardeerd door zijn omgeving en nu wordt hij gezien, hij wordt gewaardeerd en hij heeft een super groot netwerk gekregen.”

Diverse mensen vertelden ons dat het feit dat er tijd en ruimte wordt genomen om iemand werkelijk te zien en te horen ertoe leidt dat er meer aandacht komt voor de kwaliteiten van mensen in plaats van hun tekorten. En dat wordt van groot belang gezien voor het herontdekken van eigen waarde en eigen verhaal. Het mag duidelijk zijn dat het realiseren van volwaardige participatie begint met het erkennen van eigen waarde en kwaliteit.

Kunst van het luisteren

Een ander aspect dat vaak naar voren kwam in gesprekken is het leren luisteren als een belangrijke competentie om diversiteit als bron van vernieuwing te laten zijn in plaats van conflict. Conflicten komen tot stand wanneer mensen spanning voelen maar niet in staat zijn het eigen perspectief los te laten en de situatie vanuit het andere perspectief te overwegen (Sennett 2013). Door beter te luisteren (ofwel “niet oordelend” luisteren) krijgen mensen de kans om een situatie met diverse perspectieven te benaderen (Ghorashi 2014) en dat is juist wat in het bedrijfsleven als bron van vernieuwing wordt gezien. Een succesvolle onderneming is in staat aan te sluiten bij de diversiteit van belevingswerelden in de samenleving. Dit betekent dat deze competentie (ofwel flexibel omgaan met multi-perspectief) zeer waardevol is voor organisaties maar ook voor de samenleving in het algemeen. Iemand vertelde ons over initiatieven die “hun luisterfactor kwijt zijn” en daardoor “hetzelfde vaak herhalen zonder verbinding te kunnen maken”. Door goed te luisteren kunnen initiatieven mensen vanuit hun kracht en mogelijkheden benaderen en daardoor nieuwe kansen creëren.

“Door te praten met verschillende mensen verandert je perspectief: van een commercieel naar een menselijk perspectief. Bewust worden van de kansen die zich voordoen. Ontwikkeling zien in de samenleving en daarop willen en kunnen aansluiten.”

Deze bewustwording helpt mensen te denken in “mogelijkheden in plaats van beperkingen. ... Het vermogen in oplossingen te denken en niet te blijven hangen in problemen.” Maar nog belangrijker is dat de oplossingen worden gevonden door aan te sluiten bij de kwaliteiten en perspectieven van alle betrokkenen ongeacht hun (on)zichtbare tekorten.

Betekenisvolle horizonoverstijgende gesprekken

Bovendien kwam uit de gesprekken naar voren dat deelname in de community een positieve bijdrage levert aan het ontwikkelen van de competentie voor diversiteitsensitieve communicatie. Terwijl het bij het eerste niveau vooral ging om het proces van gewenning, gaat het in deze fase om specifieke communicatievaardigheden die nodig zijn om met mensen met diverse achtergronden (zowel sociaal-cultureel als sociaal-economisch) betekenisvolle gesprekken te kunnen voeren. Deze wat diepgaandere gesprekken bieden de deelnemers de mogelijkheid sociale netwerken op te bouwen die van groot belang kunnen zijn voor participatiemogelijkheden voor mensen met minder resources. Maar deze sociale netwerken zijn ook van groot belang voor mensen van een hogere sociale klasse om niet in de verkokering van het eigen privilege gevangen te blijven en hun leven meer in perspectief kunnen zien. Het leren samenwerken met diverse groepen en het leren organiseren zijn twee onmisbare aspecten voor elke organisatie. Naast bovengenoemde uitkomsten is er ook een aantal praktische vaardigheden en competenties genoemd in onze gesprekken.

Het helpt mensen om “bobo’s” tegen te komen die ze anders niet zouden treffen: “Ik heb ook dames gezien... die waren eerst angstig en die lopen nu bij een cateringopdracht gewoon tussen de bobo’s van het Nederlands Philharmonisch Orkest”. Of het helpt de mensen met goede posities om hun commerciële bril los te laten en “wijkgericht te kijken”: “Meebewegen... breder kijken dan je eigen belang, niet in je eigen hokje blijven zitten. Meebewegen en het meeste eruit halen.” Ofwel, zoals een ander het mooi zegt: “Gewoon aan elkaar denken, letterlijk en figuurlijk. Niet denken aan dingen die niet kunnen.” “Ervaringen met diverse netwerken kan mensen inspireren om zelf weer de dingen in hun leven op te pakken of nieuwe uitdagingen aan te gaan.”

Deze verbindingen hebben dus veelzijdige effecten. Zo’n community biedt de mogelijkheid voor deelnemers om dagelijks met de uitdagingen die voortvloeien uit het samenwerken en het organiseren te oefenen en te leren hoe je vanuit diverse achtergronden en perspectieven stap voor stap gezamenlijke doelen kan realiseren.

Meer dan som der delen

In Nederland treffen we diverse vormen aan van lichte maar ook traditionele gemeenschappen die naast elkaar bestaan (Hurenkamp en Duyvendak 2008). Wat een onderscheidend element van een geëngageerde community is, is dat het meer moet zijn dan de som der delen zonder de beklemming van de traditionele gemeenschappen. Het gaat hier dan om een collectief dat het beste uit het individu naar boven haalt zonder zijn/haar kracht en creativiteit te onderdrukken. In Ulrick Beck’s (in Beck & Beck 2002) woorden moeten we de politiek (in de betekenis van maatschappelijk engagement) opnieuw hervinden. Lichte communities zoals de Meevaart hebben de potentie om sociaal geëngageerde, vitale en dynamische verbindingen tot stand te brengen. De aanwezige diversiteit binnen deze communities en de bovengenoemde condities van verbinding creëren mogelijkheden om diversiteitsensitieve competenties te

ontwikkelen die in steeds diverser wordende samenlevingen harder dan ooit nodig zijn. Het contact met mensen met diverse achtergronden zorgt ervoor dat individuen gestimuleerd worden om verder te kijken dan hun eigen horizon. Als gevolg van iets diepgaander contact ontwikkelen mensen situationele wijsheid die ze helpt zich beter te verplaatsen in de leefwereld van anderen. Door deze mogelijkheid van perspectiefwisseling krijgen mensen contextuele alertheid waardoor ze zich bewust worden van de contextuele geaardheid van individuele keuzes en mogelijkheden. Deze contextuele alertheid verruimt de imaginaire capaciteit (zie ook Wright Mills 1959) van individuen en stelt ze in staat de diversiteit van (soms verborgen) mogelijkheden te zien en te benutten. De combinatie van situationele wijsheid en contextuele alertheid verhoogt het relationele vermogen van individuen om verbindingen aan te gaan die ongewoon zijn en juist daarom zo waardevol in de huidige tijd van extreme individualisering en polarisatie. De geëngageerde aanwezigheid van verbonden individuen in zo'n gecreëerde ruimte maakt zo'n community meer dan de som der delen omdat ze een *common ground* hebben kunnen ontwikkelen (Zie ook Gilbert 2013, Smets en Vlind 2015).

En de rol van de overheid?

De overheid zou deze bronnen van vernieuwing in het maatschappelijke middenveld moeten herkennen en erkennen om haar taak en rol op een efficiënte wijze te kunnen invullen. Echter, anders dan in de moderne tijd waarin de beheersingsgedachte centraal stond, is het van belang dat de overheid zich af en toe ook kan en wil terugtrekken. Maar dan niet door alles aan de samenleving over te laten, maar door zich als een geëngageerde partner in het proces op te stellen. Het succes van de communities in de Indische buurt, die ruimte hebben gekregen hun interculturele competenties te ontwikkelen, is juist mogelijk gemaakt door een lokale overheid die zich zo open en flexibel mogelijk opstelt en tijdig de controle durft los te laten om de vitale kracht van de samenleving ruimte te geven (Ghorashi 2013). Daarom kan deze casus als een voorbeeld dienen voor een overheid die juist faciliterend te werk is gegaan in plaats van een overheid die de verantwoordelijkheid bij de burgers legt, maar de controle over de middelen centraal houdt. Een terugtrekkende overheid die ook in controle wil blijven verliest haar legitimiteit. Deze tijd vraagt om een overheid die als een dynamisch en creatief vangnet kan fungeren voor de vitale maar toch ook kwetsbare *light communities*. Als een betrokken partner zouden diverse overheidslagen de nodige continuïteit in verandering en stabiliteit in vernieuwing moeten brengen. Dit vraagt om een meer dynamisch optreden en een mindset die de overheid ziet als een van de stakeholders in de genetwerkte samenleving. Zo'n overheid is in staat de eigen, sturende rol af te zwakken en op een gelijkwaardig niveau verantwoordelijkheid te dragen als verbindend te midden van de aanwezige en nieuwe communities, netwerken of *lichte gemeenschappen*.

Referenties

- Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (2013). *Community: Seeking safety in an insecure world*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. & E. Beck-Gernsheim (2002) *Individualization*. London: Sage Publications.
- Brandsen, T., Trommel, W., & Verschuere, B. (2015). The state and the reconstruction of civil society. *International Review of Administrative Sciences*, 0(0), 1-18.
- Eriksen, T.H. (2001) *Tyranny of the Moment: Fast and Slow Time in the Information Age*. London: Pluto Press.

- Ghorashi, H. (2012). *Crisis brengt meer dan misère*. De alternatieve troonrede uitgesproken op 19 september 2012 in Lux Nijmegen: <http://halleghorashi.com/nl/2009/03/media-activiteiten/halleh-ghorashi-alternatieve-troonrede/>
- Ghorashi, H. (2013). De kunst van het loslaten. *Het beste idee van 2013* (samengesteld door J.A. Baijens). Tilburg: Uitgeverij de Wereld.
- Ghorashi, H. (2014). Routed Connections in Late Modern Times *Revisiting Iris Marion Young on Normalisation, Inclusion and Democracy* (pp. 49-66). Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Ghorashi, H. & Boersma, K. (2011) *Over nieuwe vormen van burgerschap*. In: *Burgerschap en Diversiteit: Geen burgerschap zonder hoffelijkheid*. Beleidsbrief, conferentieverlagen en toespraken. Gemeente Amsterdam.
- Gilbert, J. (2013). *Common Ground*. London Pluto Press London.
- Hurenkamp, M., & Duyvendak, J. W. (2008). De zware plicht van de lichte gemeenschap. *Krisis*, 28(1), 1-14.
- Mills, C. Wright (2000). [1959] *The sociological imagination*. Oxford University Press.
- Sennett, R. (2013). *Together: The rituals, pleasures and politics of cooperation*. London: Penguin Books
- Smets, P., & Vlind, M. (2015). *Een G1000 gun je iedereen. Participatiebevordering in Kruiskamp, Amersfoort*. Retrieved from: <http://g1000.nu/wp-content/uploads/2015/05/Een-G1000-gun-je-iedereen-Participatiebevordering-in-Kruiskamp-Amersfoort-FINAL.pdf>
- Tonkens, E. (2009). *Tussen onderschatten en overvragen.: Actief burgerschap en activerende organisaties in de wijk*. Amsterdam: Sun Trancity.
- Verhoeven, I. and Ham, M. (2010) *Brave burgers gezocht: De grenzen van de Activerende Overheid*, Amsterdam: Van Gennep.
- Uitermark, J. (2014). *Verlangen naar Wikitopia*. (Oratie, Erasmus Universiteit, Rotterdam).